

NIŠE NA KAMENIM KUĆAMA PUČKE ARHITEKTURE

UDK: 728.6 (497.5 Split)

728.8 (497.5 Split)

Primljeno: 12. VI. 2009.

Stručni rad

ANTE SAPUNAR

Petrova 18

21000 Split, HR

U radu se obrađuje jedan od graditeljskih artefakata kamenih kuća interpoliranih unutar Dioklecijanove palače, u staroj jezgri, a nadalje u arhitekturi splitskih predgrađa i ruralnih naselja našeg podneblja. Radi se o običnim nišama (rupe, buže) koje susrećemo na kamenim zidovima ostavljenim za gnijezda, prebivališta ili zaklon ptica.

Ključne riječi: pučka arhitektura, niše, ptice, zdravlje, malarija

U ne baš obilnoj stručnoj literaturi o splitskoj pučkoj arhitekturi općenito jedan njezin segment nije nikad bio obrađen.¹ Taj detalj su rupe (niše, buže) na starim kamenim kućama smještenim unutar grada, a naročito u predgrađima i ruralnim naseljima. Davno je utvrđeno kako se u toj pučkoj graditeljskoj meštiriji sublimiralo sve iskustvo prethodnih generacija, koje sadržava sve elemente pučkoga graditeljstva, poput funkcionalnosti, skladnosti oblika i proporcija dalmatinskog podneblja, kao dijela mediteranske tipologije od prizemne pločarice, koja protokom vremena dobiva konobu i potkrovlje i prerasta u katnicu ili dvokatnicu. Sve te kuće, pretežno pravokutnog oblika, najprije prizemnice, u Splitu zvane potleušice, a poslije katnice imale su čitav niz arhitektonsko osebnijih i svrsishodnih rješenja, bilo da se radi o vanjskom stubištu, balaturama, običnim ili slijepim luminarima, abajinima, dimnjacima, raznim konzolama

bilo da nose kamene ili drvene ploče, kamenim modiljunima pod prozorima, kominima i ponarama. Ipak, među svim tim zanimljivim rješenjima na zidovima kamenih kuća ostale su zaboravljene rupe, na lokalnom prostoru popularno zvane *buže*. Ostavljene su po strani kao nešto nezamijećeno, nepostojeće, suvišno ili kao anakronizam. Rupe, inače, kao gnijezda ili prebivališta ptica nalazimo u raznim skloništima: pećinama, udubinama u zidinama, u deblima stabala ili ih; kao posljedicu ljudskih ruku nalazimo ih u staroj gradskoj jezgri i interpoliranoj gradnji pridošlica unutar prostora Dioklecijanove palače. Veći broj rupa nalazimo u pučkoj arhitekturi splitskih predgrađa Velog varoša, Lučca, Dobrog i Manuša, nastalih prošlih stoljeća zapadno, sjeverno i istočno od starih gradskih bedema. Njihov intenzivniji razvoj započinje u drugoj polovici petnaestog stoljeća, kad se u njima sve više naseljava stanovništvo iz zaleđa koje bježi pred Turcima.

Ta splitska povijesna predgrađa doživljavala su velike mijene. Tako Toma Arhiđakon u svom djelu *Historia Salonitanorum pontificum*, opisujući napade Trogirana na Split 1243. godine, navodi kako je u predgrađu gorjelo petsto kuća i da je zapadno predgrađe bilo okruženo suhozidom (*maceries*). Također doznajemo da su "sve drvene i pletene kuće u kratko vrijeme spaljene" i da je "zahvaćeno skoro dvadeset kamenih kuća".²

Dugi razvojni put od svog nastanka prošla su splitska predgrađa, od vremena kad su zidovi najskromnijih kuća bili povezani samo gnijlom, pa do kraja 19. stoljeća, kad se počinje upotrebljavati cement. Prizemnice su se gradile u suhozidu ili nabijenom zemljom crljenicom, koja će se poslije miješati sa živim vapnom, kao jačim vezivom i boljom zaštitom od vlage. Još kasnije toj se "mješavini" materijala dodaje pijesak i pepeo s vapnom kao nepropusna žbuka tvrda kao beton. Izgradnja predgrađa može se pratiti preko strukture zidova, i to od suhozida, minimalno obrađenog kamena s nepravilnim fugama, pa do klesanog kamena koji na vanjskom licu ima pravilan oblik pravokutnika, dok je stražnja strana neobrađena.

Danas su splitska predgrađa izgubila mnogo od svoje negdašnje izvorne cjelovitosti i prostorne jedinstvenosti, premda su zaštićena kao istaknute ambijentalne cjeline pučkoga graditeljstva. Usporedba današnjeg stanja s katastrofom iz godine 1831. najbolje pokazuje kako je manji broj kuća ostao sačuvan u izvornom obliku. Taj trend nestajanja ubrzan je u posljednjem stoljeću iz jednostavnog razloga povećanja obitelji, što je izazvalo potrebu za

proširenjem dimenzije kuće. Budući da su prvobitne kuće bile prizemnice, najjednostavniji put do većeg stambenog prostora bila je nadogradnja. Tako se i danas na mnogim kućama po strukturi zida može pratiti nadogradnja u visinu. Kao primjer može poslužiti kuća iz Velog varoša u Kamenitoj 89, gdje se opaža pomicanje zabata u tri navrata. A. Ercegović u svojoj knjizi *Pučka arhitektura splitskih predgrađa* dobro zapaža: "Promjena strukture i načina života stanovništva predgrađa uvjetovala je nestajanje logične, funkcionalne jednostavne ljepote pučke kućice i ambijenata. Zato treba dok još ima vremena zapisati, fotografirati, proučiti baštinu malog puka."³ Činjenica jest da nestajanje pučkoga graditeljstva postaje neminovnost i da u takvoj zbilji treba nastojati sačuvati što više pojedinačnih karakterističnih objekata. Jedno je sigurno: od nekadašnje izvorne arhitekture splitskih predgrađa jedino će ostati sačuvan raster ulica, premda novi slučajevi na prostoru Dobrog i Manuša i to demantiraju.

Rupe na zidovima kuća splitskih predgrađa nisu uvijek imale isti oblik i istu namjenu. Tako na početku rađanja predgrađa, dok su kuće bile prizemnice od šiblja, drva, crljenice ili suhozida, na njima nisu predviđene rupe za ptice pa se i njihovo postojanje može pratiti tek od vremena kad se počinju podizati kamene katnice. Činjenica je da su tijekom nekoliko stoljeća one bile uobičajeni detalj gradnje, a onda su, u posljednjem stoljeću, zbog nadogradnji, preinaka, žbukanja kamenih zidova kao i podizanja higijenskih standarda smatrane nepotrebnima i suvišnim.

Međutim, ako higijenski uvjeti i nisu bili zavidni, rupe za ptice su ipak imale značajan ulogu u životu stanovnika. Dovoljno je podsjetiti da su gotovo sve kuće imale manja ili veća dvorišta i u njima obvezno: tovara, kozu i psa, kojih se ukupno brojilo na tisuće. Takova dvorišta bila su 'plodno' tlo za muhe, komarce i svakovrsne insekte. Nažalost, tada nisu postojale nikakve mjere zaštite od insekata, nije postojala dezinfekcija prizemnom metodom, a kamoli zrakoplovnim zaprašivanjem. Istina je da je pedestih godina prošlog stoljeća u Europi i na ovom prostoru malarija bila iskorijenjena provođenjem aktivnih mjera suzbijanja bolesti, ponajprije liječenjem oboljelih i sustavnim uništenjem, odnosno smanjivanjem broja komaraca. A da je malarija bila dobro ukorijenjena na našem području, može poslužiti izvještaj M. Smoljanovića u povodu obilježavanja 70. obljetnice Zavoda za zaštitu zdravlja Split, u kojem navodi statistiku iz 1921. godine Zdravstvenog odsjeka u Dalmaciji iz koje je

razvidno da od malarije boluje 25 posto pučanstva, tj. oko 150.000 stanovnika. Jedina sredstva obrane bile su lavanda, ružmarin, geranij, mačja metvica i druge biljke, koje su se sadile u dvoru ili na prozorskim gredicama. Protiv otekline izazvanih ubodima komaraca koristio se crveni luk, ocat i drugo.

Globalno zatopljenje, pojava tigrastih komaraca, starih i novih tropskih bolesti kao da su ponovo rehabilitirali i uopće skrenuli pozornost na postojanje rupa za ptice. Poznato je da je Nobelovac M. F. Burnett još godine 1962. izjavio kako je najveće postignuće znanosti 20. stoljeća iskorjenjivanje infektivnih bolesti. Međutim na početku ovog milenija infektivne bolesti, nove ili one stare u promijenjenom obliku, upozoravaju da će ih se još dugo stavljati u prvi plan medicinskog, javnog i društvenog interesa. Među ponovno prijetećim bolestima osim tuberkuloze i spolno prenosivih bolesti naročito bi se malarija zbog klimatskih promjena i globalnog zatopljenja ponovno mogla razbukitati. Prijeti nam dakle povećana učestalost zaraza koje se prenose vektorima (najčešće komarcima i krpeljima) i uopće raznim bolestima koje su već neko vrijeme iskorijenjene s određenih prostora. Je li razlog najezde komaraca globalno zatopljenje ili je riječ o prirodnoj sinusoidi, na to ni klimatolozi nemaju definitivni odgovor premda je neosporno da je u Europi posljednjih godina sve toplije, što i ne mora biti razlog za ponovno moguću pojavu malarije ili nekih drugih tropskih bolesti. Sve te promjene povećavaju mogućnost da se uz morske obale i rijeke ponovno javi malarija. Svjedoci smo i da na našem području posljednjih godina ima sve više problema s komarcima. Osobito zabrinjava pojava tigrastih komaraca, prošaranih crno-bijelim prugama, podrijetlom iz jugoistočne Azije. Taj je komarac u Europi nazočan već petnaestak godina, a k nama je došao iz Italije prije pet godina, otkada je postao neželjen gost Splita i čitave Dalmacije. Istina je da se ovaj nametnik razmnožio pa njegovih legla ima na čitavom području grada, posebno na južnim dijelovima, od Meja do Žnjana. Tijekom prošlogodišnjih Splitskih ljetnih igara ovaj napasnik zadavao je brige glumcima i publici na pokusima i predstavama na otvorenom. Isto tako, prilikom posjeta groblju Lovrinac ljudi su sve više izloženi ubodima tigrastih komaraca. Najgore je što protiv ovog napasnika zapravo nema odgovarajuće zaštite jer je otporniji od domaćeg komarca i papatača. Taj importirani agresivac, za razliku od domaćeg noćnog krvopije, napada i danju, a adulticidna dezinfekcija koja se primjenjuje protiv običnih komaraca njega ne uništava. Njegov ubod izaziva i mnogo jaču alergijsku reakciju u obliku jačeg crvenila i

otekline. Stručnjaci predviđaju kako će ovaj agresivac ubrzo potisnuti staništa običnih komaraca.

Kolika je opasnost od malarije i njezinih prijenosnika, najbolje je uvidio i jedan od najmoćnijih ljudi suvremenog svijeta, Bill Gates, osnivač Microsofta, koji je osnovao Istraživački centar u Seattleu gdje se radi na laserskom uređaju, bolje rečeno, oružju za masovno uništavanje komaraca. Laser otkriva frekvencije koje proizvode komarci mahanjem krila, a kompjuter aktivira lasersku zraku koja im uništava krila i time ih ubija. Kako bi što bolje ilustrirao opasnost i ozbiljnost problema Bill Gates je u veljači ove godine na predavanju u Kaliforniji otvorio staklenku punu komaraca uzviknuvši: "Malariju šire komarci, nema razloga da samo siromašni budu zaraženi." Istodobno je najavio donaciju od 170 milijuna dolara za pronalaženje cjepiva. Sigurno da zanimanje i zabrinutost Gatesa nije pretjerana kad se znade da danas malarija ubija dvostruko više ljudi nego AIDS, tj. najmanje četiri milijuna na godinu, i da na području zahvaćenom malarijom žive dvije milijarde ljudi. Ako je suditi po najavama stručnjaka, u idućim godinama očekuje se povećanje broja invazivne vrste tigrastih komaraca i čitave lepeze bolesti, od virusnog encefalitisa do infektivnih gastroenterokolitisa. Stoga se nameće misao da i obične rupe na zidovima kuća mogu imati određenu ulogu ne samo u obrani od malarije i od niza tropskih bolesti, jer ptice u tome mogu odigrati značajnu ulogu.⁴

Splitski arhitekt E. Šegvić u svojoj knjizi *Naš dil Mediterana*, svojevrsnoj bibliji splitskog življenja i ambijenata, posvetio je dosta prostora najrasprostranjenijoj vrsti ptica, čiopama, *kosirima*. Kosire on naziva higijeničarima grada. Autor opisuje njihov životni ciklus i svrhu: "Odjednom ispune zrak, puno ih je nebo, da bi četiri vruća mjeseca postali gospodari našega neba." U toj je knjizi autor na najilustrativniji način objasnio čitateljstvu korisnu ulogu splitskih kosira. Navodi i da žive kao monogamna vrsta, u parovima i kolonijama od po 30-40 parova i kako svojim mladima ne nose pojedinačno kukce u gnijezda, već u grlu naprave kuglice i tako dnevno donesu i do 3000 kukaca i pauka, što daje brojku od 240.000, a mjesečno 7.200.000 kukaca. To znači da je njihovo uredovanje po splitskom nebu najbolji pokazatelj koliko dobra donosi njihova prisutnost.⁵

Splitski pjesnik Ante Cettineo naslovio je najpopularnijim i najbrojnijim splitskim letačima svoju zbirku pjesama *Čiope nad Gradom*:

*Čiope lete visoko nad tornjevima
zvonika.*

*U suton: uvlače se u svoja kamena gnijezda
(ponajčešće među pragove starinskih trošnih kuća).*

Bez obzira da li čiope, kao treća lastavičja vrsta, i ostali najstariji bjelovjerski putnici, lastavice *Hirundo rustica* ili piljci *Delichon urbica*, same prave ili odabiru svoja gnijezda, rupe u zidovima moraju stajati za sve ptice, od vrapca, piljka, ćuka i kukuvije do goluba. Ne smije se isključiti činjenica da danas postojanje rupa na zidovima kuća neki shvaćaju ponajprije u graditeljskoj funkciji, počevši od učvršćenja skele prilikom gradnje, uvlačenje greda u unutrašnjost prilikom izvedbe međukatne konstrukcije, kao otvore za provjetranje potkrovlja i dr. Istina je da arhitekti lokalne stanogradnje u nizu desetljeća nisu poklanjali nikakvu pozornost pticama pa nisu pružali utočište ovdašnjim letačima, za razliku od generacija starijih graditelja, koji su u staroj jezgri i prigradskim naseljima uvijek nalazili mjesta i za ptice. No, premda iznimno, ipak nalazimo i ustrajne pobornike ptica. Tako rupe na zidovima kuća nalazimo i u modernoj arhitekturi, pa njihovu primjenu susrećemo pri izgradnji splitskog megaprojekta iz 1968. godine poznatog po nazivu Split 3. Pokojni arhitekt Josip Vojnović, kao njegov nosilac, čitav svoj rad fokusirao je na osmišljavanje procesa i vođenja stambene izgradnje Splita. Njemu pripada zasluga da je oko projekta Splita 3 izbacio na arhitektonsku scenu niz novih arhitektonskih imena, među kojima neosporni primat ima arhitekt Dinko Kovačić. Upravo za tog arhitekta kažu da je ljubav za ptice nosio iz mladih dana. Stoga se ona manifestira u njegovu vlastitom domu, kući za odmor u Ražnju, zgradi gimnazije i na Splitu 3 itd.

Akademik B. Magaš u katalogu izložbe Kovačićevih radova 2000. godine navodi: "U Ulici D. Šimunovića pored plastičnog ritma balkonskih kocaka pojavljuje se i jedna druga plastika na bočnoj fasadi, niz kockica s nišama koje omogućuju pticama da dijele stambeni prostor s ljudima." O tome i sam arhitekt Kovačić anegdotski kaže kako ga je na primjenu rupa u suvremenoj arhitekturi davno potaknuo jedan stariji suputnik na relaciji Zagreb-Split, kada ga je upitao:

- Jeste li vi onaj Kovačić što radi *liše* kuće?
- Jesam.

- Onda znajte da je nesretna svaka kuća koja ne ostavi prostor za ptice.

Po povratku u Split Kovačić je u projektu zgrada za nekadašnju Ulicu braće Borozan na Splitu 3 dodao niše za ptice. Uprava tvrtke Lavčević reagirala je protivljenjem iz tehničkih razloga. Kovačićeva upornost rezultirala je promjenom, odluke o čemu najbolje svjedoči činjenica da je novogodišnja čestitka tvrtke Lavčević prikazivala Kovačićeve niše u marketinškoj obradi Ivana Martinca, arhitekta, pjesnika i snimatelja.⁶

Posljednjih godina, premda s velikim zakašnjenjem, javlja se povećano zanimanje za očuvanje tradicionalnoga pučkog graditeljstva, kao važnog dijela kulturne baštine. Tako je Upravni odjel za turizam Splitsko-dalmatinske županije pokrenuo obnovu raseljenih i zapuštenih sela pod nazivom Etno-eko sela sa željom da postanu turistička odredišta, a time i izvor prihoda za lokalno stanovništvo. Značajno je u svemu tome što se obnova ruralnih naselja obavlja pod nadzorom konzervatorske stručne službe, jer ruralne cjeline štiti Zakon o zaštiti spomeničke kulturne baštine.⁷ Ove godine je za program Splitsko-dalmatinske županije Etno-selo na Hvaru moguće dobiti novčanu potporu iz europskih fondova za obnovu sela.

Napuštena Stara Podstrana, inače jedno od najzanimljivijih sela nadomak Splitu s istočne strane, također doživljava renesansu. U travnju ove godine *Slobodna Dalmacija* donosi fotografiju kamene dvokatnice na kojoj je investitor ostavio rupe na zidovima. U jednoj od svojih kolumni Ž. Žutelija, obilazeći srednjodalmatinsko otočje navodi: "Umrla je stara dalmatinska kuća, niknule su nastambe kojih bi se stidjeli naši preci i kojih će se stidjeti naši unuci."⁸ Na takovu prosudbu navelo ga je narušavanje izvornog mjerila i integriteta cjeline, otvaranje balkona gdje ih nije bilo, te postavljanje PVC-stolarije i slični zahvati. Činjenica jest da je posljednjih desetljeća pučka arhitektura doživjela brojne devastacije, pa su se pritom davno zanemarile i rupe u zidovima. Ni kasnija masovna stanogradnja kao ni moderna arhitektura nije poklanjala pozornost pticama niti ostavljala utočišta ovdašnjim letačima, za razliku od starijih graditelja, koji su i u staroj jezgri i prigradskim naseljima ostavljali mjesto za ptice. Akademik B. Magaš navodi: "Treba čuvati rupe u zidovima kuća isto kao i gnijezda ptica, ne zato što je to segment pučke arhitekture, već što u strukturi stambenog zdanja ptica dobiva pravo na svoj život." U ovom dehumaniziranom svijetu sa sve većim otuđenjem i osiromašenjem osjećajnih spona među ljudima u urbanim naseljima, javlja se i pomanjkanje veza s prirodom, a time

i traženje suživota između ljudi i ptica. Rupe na kamenim zidovima pučke arhitekture treba sačuvati i kad nema ptica.⁹

BILJEŠKE

- ¹ O pučkoj arhitekturi pisalo je niz autora, od kojih su najpoznatiji: Alexandar Freudenreicha, *Kako narod gradi*; Mile Miličić, *Nepoznata Dalmacija*; Anita Ercegović, *Pučka arhitektura starih splitskih predgrađa*; Edo Šegvić, *Naš dil Mediterana*.
- ² Grga Novak: *Povijest Splita I*. Split, 1957., 121.
- ³ Anita Ercegović: *Pučka arhitektura starih splitskih predgrađa*, Književni krug Split, 2002. 10.
- ⁴ Od vremena pojave tigrastog komarca na splitskom području u dnevnom tisku učestalo se pojavljuju napisi o njemu. Javorka Luetić: *Malaria se uvozi*, Slobodna Dalmacija, Split, 30. 1. 2007.; *Komarcima se loše piše*. Slobodna Dalmacija 17. 3. 2009.; *Rat tigrastom komarcu*, 21. 6. 2008.; *Bill Gates pustio komarce na publiku* 7. 2. 2009... Diana Barbarić: *Uvozne "krvopije" razmnožile se po cijelom gradu*; Divna Zenić: *Zarazne bolesti: gripa, SARS, malaria, HV, ubijaju 15 milijuna ljudi godišnje*, Slobodna Dalmacija 2. 5. 2009.; Nikolina Lulić: *Tigrovi svitu piju krv po Mejama i Bačvicama*, Slobodna Dalmacija 28. 5. 2009.; Marijana Batarelo – Jelavić: *Udomaćile se azijske krvopije*. Solinska kronika 15. 9. 2009.
- ⁵ Edo Šegvić: *Naš dil Mediterana*, Split, 2007., 366 - 370.
- ⁶ Akademik Dinko Kovačić održao je u svibnju 2008. predavanje u amfiteatru Arhitektonskog i građevinskog fakulteta; Split 3 (osobno sudjelovanje autora) gdje govori o svojem odnosu prema pticama.
- ⁷ Ojdana Koharević: *Konzervatori sude o eko-etno selima*, Slobodna Dalmacija, Split 14. 4. 2009.
- ⁸ Željko Žutelija: *Betonski Frankenštajni*, Slobodna Dalmacija, Split, 23. 8. 2009.
- ⁹ Točnu evidenciju kuća s ugrađenim nišama ovom prigodom bilo bi suvišno navoditi; samo ćemo naznačiti da ih ima unutar Dioklecijanove palače, stare jezgre, i u svim splitskim predgrađima, ponajprije Velom varošu i Luću, zatim Dobrom i Manušu. Tek nasumce nekima ću spomenuti lokaciju da se potvrdi njihova rasprostranjenost: Carrarina poljana, Poljana Grgura Ninskog, niz kuća u Dioklecijanovoj ulici, na Mihovilovoj širini (istočni sklop), u Židovskom prolazu, na Trgu braće Radića (istočni sklop), na Manuškoj poljani, u Kninskoj 7, Ćiril-Methodovoj 24, Radovanovoj 3, na uglovnici Šegvićeve i Radovanove, u Petrovoj 18, 29, 31; u Velom varošu nalazimo ih u Kamenitoj na brojevima 52, 58, Milićevoj 53 i 90, Reićevoj 42, Palminoj 14 i 16, Plinarskoj 49, 53, Radmilovićevoj 8, na Soluratu 9, zatim u Babinoj, Penića, Tomića stine... na Luću u Radunici na brojevima 13, 43, 49, 71, dok su na broju 52 zazidane, u Duplančića dvorima 18...

NICHES AS FOUND ON TRADITIONAL STONE HOUSES

Summary

This paper discusses one of the traditional engineering artifacts found on traditional stone houses within Diocletian's palace and in the suburbs of Split. These artifacts are plain bird holes that are usually found on the stone walls of traditional houses. The holes were intentionally designed to become nests or shelters for birds. These holes should be preserved as a part of our cultural heritage.

Splet niša na kamenoj dvokatnici na Carrarinoj poljani br. 1

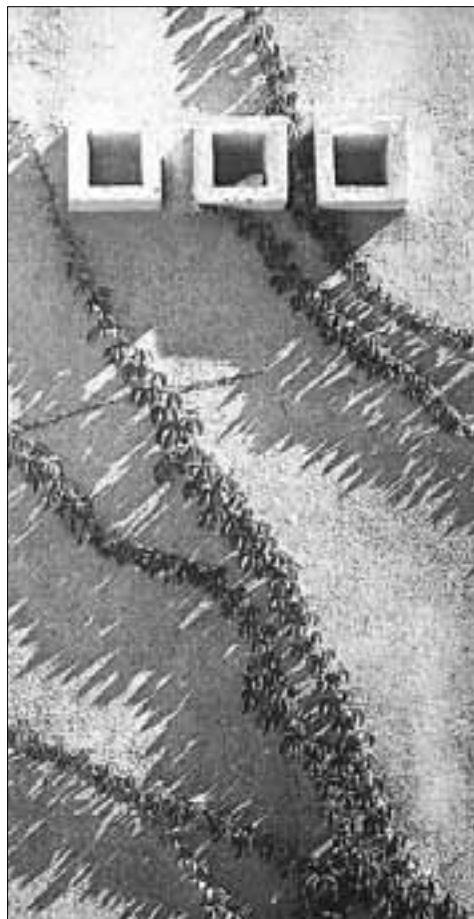
Niše na kamenom zidu dviju zgrada zapadnog sklopa na Poljni Grgura Ninskog s neuobičajenim okvirom od maltera

Tri niše nepravilnog oblika na dvokatnici od priručno lomljenog kamena i s nepravilnim fugama u Židovskom prolazu

Niše na neuređnoj kamenoj katnici u Plinarskoj ulici 49

*Tri niše na jednom stambenom objektu u Odeskoj ulici na Mertojaku (Split 3)
autora arh. Dinka Kovačića*